

Dörrie selbst schon einmal in her. 17, 129 anlässlich der Lesart *infirmo] inficior* die Identifizierung des Lovaniensis mit Bx in Erwägung gezogen hat. Diese Vermutung läßt sich jetzt erhärten: Herr Martin Wittek, der Leiter der Handschriftenabteilung der Bibliothèque Royale zu Brüssel, dem ich hiermit für seine prompte Auskunft herzlich danke, teilt mir auf meine Anfrage mit, daß sich das von uns gesuchte Eingangsdistichon zum 17. Heroidenbrief tatsächlich im ms. Bruxell. 21368 (Bx) findet, und zwar am Rande von fol. 29^{v11}).

Damit ist ein vieltraktiertes Rätsel gelöst: das dubiose Eingangsdistichon zum Helena-Brief entstammt guter Überlieferung. Daß es auf Ovid zurückgeht, muß allerdings bezweifelt werden.

Hamburg

Otto Zwierlein

Textgestaltungen in Senecas Schriften De brevitae vitae und De vita beata

I. De brevitae vitae

Die vor kurzem in dieser Zeitschrift behandelte Aussage Senecas brev. vit. c. 18 (§ 5¹) bedarf, wie es scheint, einer etwas anderen Gestaltung, als ihr bisher zuteil geworden ist²).

Ergebnis daraus darf ich mit seiner freundlichen Erlaubnis bereits hier mitteilen: der in Anm. 8 aufgeführte cod. Lovaniensis aus dem Jahre 1451 ist identisch mit ms. Bruxell. 4429.

11) Korrekturzusatz: Eine Fotokopie von fol. 29^v liegt mir inzwischen vor.

*) Die Veröffentlichung der hier vorgelegten Textgestaltungen ist durch einen Beitrag der Basler Max Geldner-Stiftung ermöglicht worden; für die wertvolle Unterstützung sei dem Kuratorium der Stiftung auch an dieser Stelle gedankt.

1) s. *H. P. Kobns*, Rhein. Mus. 115, 1972, 43 ff.

2) Den Text der Schrift haben in neuerer Zeit herausgegeben – nach der von *M. C. Gertz* geschaffenen grundlegenden Ausgabe der Dialogi (Kopenhagen 1886) – *E. Hermes*, in: *M. Annaei Senecae Opera, Dialogorum libri XII*, Leipzig, Teubner 1905, fasc. 3, p. 279 sqq. (mit vorzüglichem Apparat), sowie *A. Bourgery*, in: *Sénèque, Dialogues* (mit verein-

[§ 5 a] modo modo intra paucos illos dies, quibus C. Caesar per(i)it (si quis inferis sensus est, <apud *Fs*> hos [hoc *codd.*: *corr.* *Fs*] gravissime ferens, quod *videbat* [dicebat *codd.*: *corr.* *Fs*, sciebat *Stangl*] populo R(omano) superstiti [-te *codd.*: *corr.* *Gertz*] septem aut octo certe dierum cibaria superesse), [§ 5 b] dum ille pontes navibus iungit et viribus imperi ludit, aderat, ultimum malorum obsessis quoque, alimentorum egestas; exitio paene {ac fame *Fs*} constitit... furiosi et externi et infelicitur superbi regis imitatio. [§ 6a] quem tunc animum habuerunt illi, quibus erat mandata frumenti publici cura, saxa ferrum ignes {Gaium *Fs*} excepturi? [§ 6b] summa dissimulatione tantum inter viscera latentis mali tegebant, cum ratione scilicet: quaedam enim ignorantibus aegris curanda sunt, causa multis moriendi fuit morbum suum nosse.

Der hier vorgelegte Text wird kaum der Rechtfertigung bedürfen. Zu 6a mag jedoch bemerkt werden, daß der störende Name des Kaisers – die Dreiergruppe der gegenständlichen Kampfmittel des erregten Volkes wäre durch die Gestalt des Kaisers nicht sinnvoll erweitert worden – offenbar dem vorangehenden Abschnitt 5b entnommen ist, der den Kaiser in der Beanspruchung durch seine Kriegspläne hatte sichtbar werden lassen. – Zu 6b *tantum inter viscera latentis mali* sei auf die ähnlich knappen Mengen- und Längenbezeichnungen 1,1 (s.u.); 1,2. 3 (s.u.) und 3,2 (s.u.) verwiesen. – In 5b sind die Worte *ultimum malorum obsessis quoque* ebenso wie in 6b die Worte *cum ratione scilicet* durch Kommata als Beifügungen abzugrenzen; vergleichbare Fälle begegnen – um nur das Nächstliegende zu nennen –

fachtem Apparat und Übersetzung), Paris, Les Belles Lettres, 1922/23, vol. 2 (Nachdruck in: L. Annaeus Seneca, Philosoph. Schriften, Lateinisch und deutsch, übersetzt von *M. Rosenbach*, Darmstadt, Wissenschaftl. Buchgesellschaft, 1971, Bd. 2, S. 175 ff.) und *Nedda Sacerdoti*, in: Seneca, Dialoghi (edizione critica con traduzione e note) vol. 2, Mailand ohne Jahr (etwa 1971), 251 ff. (ansprechende Darbietung des im einzelnen nicht immer hinreichend betreuten Textes mit leider planlos gekürztem Apparat und Übersetzung). Eine Einzelausgabe mit Übersetzung und Erläuterungen hat *H. Dablmann* vorgelegt (München, M. Hueber, 1949). – In der Überlieferung der Dialogi ist führend der im 10./11. Jahrhundert in Montecassino angefertigte Ambrosianus (A); über die weiteren mittelalterlichen Handschriften und ihren Wert spricht *L. D. Reynolds*, *Class. Quart.* 18, 1968, 355 ff. – In den folgenden Vorschlägen zur Textgestaltung werden als Zeichen verwendet: <.....> für Vorschläge zur Ergänzung des Überlieferten; {.....} für Vorschläge zur Tilgung des Überlieferten: [.....] für Angaben zur vorgeschlagenen Textgestaltung; *Kursive* im lateinischen Text für Abweichungen vom Überlieferten; *Fs* für H. Fuchs.

unten 2,1; 6,2; 7,2.5; 8,4; 12,3; 15,3; 16,2; 17,2; 18,1 (s. zu diesen Stellen) sowie in *de vita beata* 1,2. Auch in den gedrängten Aussagen des Tacitus können durch Zeichensetzung manche Klärungen gewonnen werden (Beispiele in der Neuauflage des zweiten Bandes unserer Ausgabe der *Annalen*, Frauenfeld 1973).

Verbesserungen sind in *de brevitae vitae* auch an den folgenden Stellen erforderlich:

1,1. maior pars mortalium, Pauline, de naturae malignitate conqueritur, quod in exiguum aevi [*cf. infra ad 1,3*] gignimur, quod {haec *Fs*} tam velociter, tam rapide <haec *Fs*> dati nobis temporis spatia decurrunt [-rant *codd.*: *corr. Gertz*], adeo ut exceptis admodum paucis ceteros in {ipso *Fs*} <tanto *Fs*> vitae apparatu vita {ipsa *Fs*} destituat.

1,1. clarorum quoque virorum querellas hic affectus [hic affectu- *codd.*: *ord. rest. Fs*] evocavit.

1,3. non exiguum temporis habemus, sed multum perdidimus: ähnliche Ausdrucksweisen begegnen etwa in 1,1 (s.o.), 1,2 (aetatis illam [*sc. rerum naturam*] animalibus tantum indulsisse, ut quina aut dena saecula educerent) sowie in 3,2 (s.u.) und 18,6b (s.o. S. 280).

1,4. ita est: non accipimus brevem vitam, sed facimus [*fec- codd.*: *corr. Gertz*] ... ita aetas nostra bene disponenti <in *Fs*> multa [-tum *codd.*: *corr. Fs*] patet.

2,1. quosdam torquet cupido militiae, numquam non aut alienis periculis intentos aut suis anxios: *dist. Fs*.

2,2. ...adeo ut, quod apud maximum <quendam *Fs*> poetam [-tarum *codd.*: *corr. Fs*] more oraculi dictum est, verum esse non dubitem: ,exigua vitae pars est (ea) qua vivimus [exigua pars est vitae, qua vivimus *codd.*: *corr. tempt. Fs*]; *cf. Menand. fr. 340 Körte ap. Stob. 4, 44, 11, vol. 5, p. 960, 6sq. μικρόν τι τὸ βίου καὶ στενὸν ζῶμεν χρόνον; vid. I. Borucki, Würzb. Jahrb. 3, 1948, 175 sqq.*

2,3. urgent et circumstant vitia undique nec resurgere aut in dispectum veri attollere oculos sinunt, <set {e-*Fs*}mersos <libidinibus *Fs*> et in cupiditates [-tem *codd.*: *corr. Fs*] infixos premunt. numquam illis recurrere ad se licet: si quando aliqua fortuito quies contigit, velut <in *Fs*> profundo mari, in quo post ventum quoque volutatio est, fluctuantur³⁾.

2,4. quam multorum {eloquentia et *Fs*} cotidiana ostentandi

3) Vgl. 5, 1: M. Cicero ..., dum fluctuatur cum re publica et illam pessum euntem tenet....

ingenii <conce>rtatio [spatio *codd.*: *corr. tempt. Fs* (occupatio *Gertz*)] sanguinem educit.

3,1. omnia licet quae unquam fulserunt ingenia [ing- fuls-*codd.*: *ord. rest. Fs*] in {hoc *Fs*} unum consentiant, nunquam satis hanc humanarum mentium caliginem mirabuntur...

3,2. pervenisse te ad ultimum aetatis humanae videmus: *nihil addendum* (<terminum> *Koch*); *cf. supra p. 280 ad c. 18, 6b* tantum inter viscera latentis mali.

3,2. adice morbos, quos <non nostra *Fs*> manu fecimus, adice et quod [quod et *codd.*: *ord. rest. Haase*] sine usu iacuit.

3,3. repete memoria tecum, ...quis [quid *codd.*: *corr. Fs*] tibi in tam longo aevo facti operis <fructus *Fs*> sit.

4,3. ,sed ista <promitti *Fs*> {fieri *Fs*} speciosius quam <fieri *Fs*> {promitti *Fs*} possunt. me tamen cupido {temporis *Fs*} optatisimi mihi <temporis *Fs*> <eo *Fs* [huc *Gertz*]} provexit, ut ... *praeciperem* aliquid voluptatis ex verborum dulcedine.

4,4. tanta res visum est otium [tanta visa est res otium *codd.*: *corr. et ord. rest. Fs*], ut illud [-lam *codd.*: *corr. Fs*] ... cogitatione praesumeret [*sc. divus Augustus*]. qui omnia videbat ex se uno pendentia ..., illum diem laetissimum [-mus *codd.*: *corr. Fs*] cogitabat, quo magnitudinem suam exueret.

4,6. nondum horum effugerat insidias, <cum *Fs*> filia et tot nobiles iuvenes... iam infractam aetatem territabant plusque <ceteris insaniebat audax illa *tempt. Fs*> et <tunc *Fs*> iterum cum Antonio timenda [tim- cum Ant- *codd.*: *ord. rest. Fs*] mulier. haec ulcera cum ipsis membris absciderat; alia subnascebantur, velut grave multo sanguine corpus {partes *Fs*} semper aliqua <parte *b. l. Fs*> rumpitur [-pebantur *codd. (sec. anteced. subnascebantur)*: *corr. Fs*]. itaque otium optabat, in huius spe et cogitatione labores {eius *Fs*} <omnes *Fs*> residebant, hoc votum erat eius qui voti compotes facere poterat <alios *Fs*>.

5,1. M. Cicero..., dum fluctuatur cum re publica et illam pessum euntem <re>tinet [tenet *codd.*: *corr. Fs*], novissime abductus... quotiens illum ipsum consulatum suum ... detestatur!

6,1. Livius Drusus... exitum rerum non providens [pervid-*codd.*: *corr. Fs*], quas nec <per-*Fs*>agere licebat... nec iam liberum erat semel incohatas relinquere...

6,1. ausus est enim [*sc. Livius Drusus*] et pupillus adhuc et praetextatus ... gratiam suam <in *Fs*> foro interponere, tam efficaciter quidem ut quaedam iudicia constet ab illo <esse *Fs*> <inter-*Fs*>rupta [rapta *codd.*: *corr. Fs*].

6,2. sero itaque querebatur nullas sibi ferias contigisse, a puero seditiosus et foro gravis: *dist.* *Fs*.

6,4. <totam *Fs*> {vestra *Fs*} mehercules vita, licet supra mille annos exeat, in artissimum contrahetur {ista vitia nullum non saeculum devorabunt *Fs*}⁴⁾: hoc vero spatium, quod, quamvis natura currit, ratio dilatat, cito vos effugiat necesse est. non enim adpre<he-*Fs*>nditis nec retinetis, <nec> velocissimae {omni<um> *Fs*} rei moram facitis, sed abire ut rem supervacuam ac reparabilem sinitis.

7,1. in primis autem <hic *Fs*> {et *Fs*} illos numero, qui nulli rei nisi vino ac libidini vacant; nulla [-li *codd.*: *corr.* *Fs*] enim turpius occupati sunt.

7,1. licet avaros mihi, licet iracundos enumeres vel odia exercentes <vel *Fs*> iniusta {vel *Fs*} bella <gerentes *Fs*>, omnes isti virilius peccant.

7,2. quantum vadimonia, sua atque aliena, occupent: *dist.* *Fs*.

7,3. professores aliarum artium <boni *Fs*> vulgo multique sunt.

7,4. tot maximi viri... hoc unum in extremam usque aetatem egerunt, ut vivere scirent: <com-*Fs*>plures tamen ex his nondum se scire confessi vita abierunt {nec ut isti sciant *Fs*}.

7,5. neque enim quicquam repperit dignum, quod cum tempore suo permutaret, custos eius parcissimus: *dist.* *Fs*.

7,5. i<i>s vero necesse est <multum *Fs*> deesse [*defuisse codd.*: *corr.* *Fs*], ex quorum vita populus multum [*mult- pop- codd.*: *ord. rest.* *Fs*] <abs- *Fs*>tulit.

7,6. nec est quod putes {hinc *Fs*} illos aliquando non intelligere damnum suum: plerosque certe audies... exclamare interdum: ,vivere mihi non licet.⁴

7,7. reus ille [ille reus *codd.*: *ord. rest.* *Fs*] quot dies abstulit? ... quot ille potentior amicus, qui vos non in amicitia [-am *codd.*: *corr.* *Fs*], sed in apparatu [-tum *codd.*: *corr.* *Fs*] habet?

7,9. de ceteris [-ro *codd.*: *corr.* *Fs*] {foro *del.* *Dahlmann*} fortuna, ut volet, ordinet.

7,9. at ille qui nullum non tempus in usus suos confert, qui omnes dies tamquam <totam *Fs*> vitam ordinat, nec optat crastinum nec timet.

7,9. huic <aliquid *Fs*> adici potest, detrahi nihil, et adici sic, quemadmodum saturo iam ac pleno aliquid cibi, quod nec desiderat <nec *Fs*> capit.

4) Andere in den Text eingedrungene Randbemerkungen finden sich wenig später; s. unten zu 7, 4; 10, 6.

8,2. annua, congiaria homines <ut *Fs*> carissima [-mi *cod. A*, -me *alii*: -ma *Fs*] accipiunt et <in *Fs*> illis {aut laborem *Fs*} aut operam aut diligentiam suam locant. <tempus *Fs*> nemo aestimat {tempus *Fs*}: utuntur illo laxius, quasi gratuito. at eisdem aegros vide(s *Fs*), si mortis periculum propius admotum est, medicorum genua tangentes <ac, velut *Fs*> si metuant [-tuunt *codd.*: *corr. Fs*] capitale supplicium, omnia sua, ut vivant, paratos impendere.

8,4. dicere solent eis, quos valdissime diligunt, paratos se <esse *Fs*> partem annorum suorum dare. dant, nec <quantum dent *Fs*> intelligunt, dant autem ita, ut sine illorum incremento sibi detrahant. sed hoc ipsum, unde detrahant, nesciunt; ideo tolerabilis ... est illa [-lis *codd.*: *corr. Fs*] iactura, detrimento latente [-ti -tis *codd.*: *corr. Fs*].

9,1. potestne quicquam *esse* [sensus *codd.*: *corr. Madvig*] <quorundam *Bourgeri*> <vita *Niemeyer*, hoc loco *Fs*> hominum, eorum dico qui prudentiam iactant, operosius? occupati sunt, ut melius possint vivere; impendio vitae vitam instruunt; cogitationes suas in longum ordinant [*dist. Fs*]. maxima porro vitae iactura dilatio est. ... maximum vivendi impedimentum est ex(s)pectatio, quae pendens [-det *codd.*: *corr. Fs*] ex crastino perdit hodiernum.

9,2. clamat ecce maximus vates et divino ore velut instinctus [velut div- ore inst- *codd.*: *ord. rest. Fs*] salutare carmen canit: optima quaeque dies miseris mortalibus aevi | prima fugit' [*Verg. georg. 3, 66 sq.*].

9,3. hoc quoque... ad exprobrandam infiniti [-tam *codd.*: *corr. Fs*] cogitationem <quadrat *tempt. Fs*>...

9,3. quid, securus et in tanta temporum fuga lentus [*dist. Fs*], menses tibi et annos in longam seriem... exporrigis?

9,4. num dubium est ergo, quin optima quaeque dies prima fugiat [prima quaeque optima dies fugiat *codd.*: *ord. rest. Fs praeunte Gertz coll. 9, 2 (v. supra)*].

9,5. quemadmodum aut sermo aut lectio aut aliqua intentior cogitatio iter facientes decipit et pervenisse <illi se *Fs*> ante sentiunt [sciunt *codd.*: *corr. Koch*] quam adpropinquasse, sic hoc iter vitae adsidium et citatissimum... <quam breve sit *Fs*> occupatis non apparet nisi in fine.

10,1. solebat dicere Fabianus... contra adfectus impetu, non subtilitate pugnandum <esse *Fs*> ... non pro(ba)bat cavillationes: <rebelles *Fs*> enim contundi debere, non vellicari. tamen, ut <occupatis *Fs*> illis error suus exprobratur [exprobr-

suus *codd.*: *ord. rest. Fs*], docendi, non tantum deplorandi sunt. 10,5. abiturus igitur vita eorum [*sc. occupatorum*] in profundum; et ut (cribrum *Fs*) nihil prodest, licet quantumlibet ingeras, si non subest quod excipit et servat, sic— nihil refert, quantum temporis detur— si non est ubi subsidat, per quassos foratosque animos transmittitur.

10,6. praesens tempus brevissimum est, adeo quidem ut quibusdam nullum videatur; in cursu enim semper est, fluit et praecipitatur {ante desinit esse quam venit *Fs*}, nec magis moram patitur quam mundus aut sidera, quorum irrequieta semper agitatio numquam in eodem vestigio manet. solum igitur ad occupatos pertinet praesens [*prae- pert- codd.*: *ord. rest. Fs*] tempus, quod tam breve est, ut arripi non possit, et id ipsum illis in multa districtis [*distr- in multa codd.*: *ord. rest. Fs*] subducitur.

11,1. denique, (si *Fs*) vis scire, quam non diu vivant, vide quam diu cupiant [cup- diu *codd.*: *ord. rest. Fs*] vivere.

11,1. iam vero, cum illos [*sc. senes*] aliqua imbecillitas mortalitatis admonuit, quemadmodum morientes pavent [paventes moriuntur *codd.*: *corr. Fs*], non tamquam exeant de vita, sed tamquam extrahantur. stultos se fuisse, quod [ut *codd.*: *corr. Fs*] non (prudenter tempt. *Fs*) vixerint, clamitant et, si modo evaserint ex illa valetudine, in otio victuros.

12,1. ... quos e [a *codd.*: *corr. Gertz*] basilica inmissi demum canes eiciunt.

12,2. quorundam otium (quoque *Fs*) occupatum est... illum tu otiosum vocas, qui Corinthia ... anxia suptilitate concinnat...? ... qui unctorum [iunct- *codd.*: *corr. Dablmann*] suorum (servorum *Fs*) greges in aetatium et colorum paria diducit, qui athletas nobi(li)ssimos [novissimos *codd.*: *corr. Koch*; cf. *Thes. Ling.Lat.* 2, s.v. *athleta*, 1035, 17 sq.] pascit.

12,3. quomodo excandescunt, si quid ex iuba sua (non recte *Fs*) decisum est, si quid extra ordinem iacet [-cuit *codd.*: *corr. Fs*], si non [nisi *codd.*: *corr. Fs*] omnia in anulos suos reciderunt! quis est istorum qui non malit rem publicam {turbari *Fs*} quam comam (suam *Muretus*) (turbari *Fs*)? qui non sollicitior sit de capitis sui decore quam de (civitatis *Fs*) salute ...? hos tu otiosos vocas, inter pectinem speculumque occupatos [*dist. Fs*]?

12,4. quid illi, (qui) in componendis ...canticis operati sunt, dum vocem ... in flexus modulationis ineptissimae [inert- *codd.*: *corr. Erasmus* (INEPT- > INERT-)] torquent, quorum digiti aliquid {intra se *Fs*} carmen metientes semper sonant, quorum,

cum ad res serias, saepe etiam [etiam saepe *codd.*: *ord. rest. Fs*] tristes adhibiti sunt, exauditur tacita ⟨quaedam *Fs*⟩ modulatio. – tacita modulatio *wie Ovid. met. 9, 300* tacita vox.

12,6. ...qui sella se et lectica huc et illuc ⟨con-*Fs*⟩ferunt et ad gestationum suarum ⟨horas *Fs*⟩, quasi deserere illas non liceat, {horas *Fs*} occurrunt.

12,6f. usque eo delicati nimio [nimio delic- *codd.*: *ord. rest. Fs*] animi languore solvuntur, ut per se scire non possint, an esuriant. [7] audio quendam ex delicatis... dixisse interrogando: iam sedeo?⁶.

12,9. hic vero semivivus, cui ad intellegendos corporis sui habitus indice opus est, quomodo potest {hic *Fs*} ullius temporis dominus esse?

13,6. depugnent [-nant *codd.*: *corr. Fs*]! parum est. lancinentur [-nantur *codd.*: *corr. Fs*]! parum est. ingenti mole animalium exterantur.

13,7. ...cum in conspectu [-tum *codd.*: *corr. Fs*] populi Romani tantum [multum *codd.*: *corr. Fs*] sanguinis funderet [*sc. Pompeius*].

13,8. idem ⟨auctor *Fs*⟩ narrabat Metellum ...unum omnium Romanorum ante currum centum et viginti captos elephantos duxisse... hoc scire ⟨non *Fs*⟩ magis prodest quam Aventinum montem extra pomerium esse...

13,9. alia deinceps innumerabilia, quae aut falsa [farta *codd.*: *corr. Abel*] sunt aut mendaciis [mend- aut *codd.*: *ord. rest. Abel, Gymn. 72, 196f, 310*] similia.

13,9. nam ut concedam [-das *codd.*: *corr. Fs*] omnia eos ⟨tam *Fs*⟩ bona fide [fide bona *codd.*: *ord. rest. Fs*] dicere ⟨vel-*Fs*⟩ut ad praestationem scribant, tamen cuius ista errores minuent?

14,1. nisi ingrati [-tissimi *codd.*: *corr. Fs*] sumus, illi clarissimi sacrarum opinionum conditores nobis nati sunt, nobis vitam praeparaverunt. ad res pulcherrimas ⟨alieno labore *Fs*⟩ ex tenebris ad lucem erutas {alieno labore *Fs*} deducimur.

14,2. disputare cum Socrate licet, dubitare cum Carneade, cum Epicuro quiescere, hominis naturam cum Stoicis vincere, cum Cynicis exhibere [excedere *codd.*: *corr. tempt. Fs ut praerept. ex sequ. incedere*]. cum rerum natura ⟨nos *Fs*⟩ in consortium omnis aevi patiatu incedere, quidni ... in illa toto nos demus animo, quae...aeterna sunt...?

14,3. isti qui per officia discursant, qui se aliosque inquietant, cum bene inserviverint [-sanier- *codd.*: *corr. Busche, Philologus 78*,

1923, 419], cum omnium limina cotidie perambulaverint..., quotum quemque ex tam immensa ... urbe potuerunt videre?

14,4. quam multi [*sc. erunt*], qui illos, cum diu torserint [*an luserint? Fs*], simulata festinatione transcurrant! ... quam multi, hesterni crapula semisomnes et graves [*dist. Fs*], illis miseris, suum somnum rumpentibus ut alienum exspectent, ... insusurratum miliens nomen oscitatione superbissima reddent!

14,5. nos [hos *codd.: corr. Fs*] in veris officiis morari puta <bi>-mus {licet 'dicamus' *Fs*}, qui Zenonem, qui Pythagoran cotidie et Democritum ceterosque antistites bonarum artium <laudant *Fs*>, qui Aristotelen et Theophrastum volent habere quam familiarissimos...

15,1. horum te mori nemo coget: omnes docebunt; horum nemo tuos annos [ann- tuos *codd.: corr. Fs*] conteret [-rit *codd.: corr. Erasmus*]: suos tibi {con-*Fs*}tribuet [-buit *codd.: corr. Erasmus*]; nullius ex his sermo periculosus erit... feres ex illis quidquid voles...

15,3. solemus dicere non fuisse in nostra potestate, quos sortiremur parentes, forte nobis datos. <nasci *Fs*> vero nobis [nobis vero *codd.: ord. rest. Fs*] ad nostrum arbitrium {nasci *Fs*} licet. – *nasci* bedeutet hier offenbar nicht ‚geboren werden‘, sondern ‚größer werden‘, ‚heranwachsen‘, wie etwa im Ausdruck *luna nascens*. – Bourgery hat in seiner Textgestaltung *bonis* [1] *vero ad suum arbitrium nasci licet* („gut aber können Menschen nach eigenem Urteil werden“: Rosenbach) jedenfalls das Wort *nasci* richtig verstanden.

15,3. <non paucae *tempt. Fs*> nobilissimorum ingeniorum familiae sunt: elige, in quam adscisci velis.

15,4. honores, monumenta, quicquid aut decretis ambitio iussit aut operibus <pietas *Fs*> exstruxit, cito subruitur: nihil non longa demolitur vetustas et <a- *Thomas*>movet [cf. *Lucret. 1, 225* praeterea quaecumque vetustate amovet aetas]; at iis, quae consecravit sapientia, noceri [-re *cod. A: -ri poster.*] non potest.

15,5. sapientis ergo vita multum patet [mult- pat- vita *codd.: ord. rest. Fs*].

16,2. vexat illos imprudentia incertis adfectibus, {et *Fs*} incurrentes [-bus *codd.: corr. Fs*] in ipsa quae metuunt: *dist. Fs*.

16,3. illud quoque argumentum non est, quod putes, diu viventium ...: *dist. Fs*.

16,3. ... in otio relictis aestuant nec quomodo id disponant {<a>ut extrahant *Fs*} sciunt. itaque ad occupationem aliquam

tendunt et omne quod interiacet [quod interiacet omne *codd.*: *ord. rest. Fs*] tempus grave est, tam mehercules quam, cum dies muneris gladiatorii edictus est aut cum alicuius alterius vel spectaculi vel voluptatis (opus *tempt. Fs*) exspectatur constitutum, transilire medios dies volunt.

16,5. possunt(ne *Fs*) istis non brevissimae videri noctes quas tam care mercantur?

17,1. subitoque ... sollicita cogitatio: ,haec quam diu (constabunt *Fs*)?'

17,2. at illis admoturus erat fatum ipse qui flebat [*sc. Persarum rex*], perditurus{que *Fs*} alios in mari, alios in terra ...: *dist. Fs*.

17,3. qualia autem putas esse tempora etiam ipsorum confessione misera, cum haec quoque, quibus se attollunt et super homines [-nem *codd.*: *corr. Fs*] efferunt, parum sincera sint?

17,4. {alia *Fs*} felicitate ad tuendam felicitatem opus est et pro ipsis quae successura sunt votis vota facienda sunt.

17,6. in Poenos ibit [ibit in Poenos *codd.*: *ord. rest. Fs*] ... Scipio. victor Hannibalis, victor Antiochi ..., ni per ipsum mora esset, cum Iove *componeretur* [*rep- codd.*: *corr. Fs*]: {civiles *Fs*} servatorem agitabunt (civiles *Fs*) seditiones... numquam derunt vel felicis [-ces *codd.*: *corr. Fs*] vel miserae sollicitudinis causae...

18,1. excerpe ... te volgo... et in tranquillioem portum, non pro aetatis spatio iactatus, tandem recede: *dist. Fs*.

18,1. maior pars aetatis, certe melior, rei publicae data sit: *dist. Fs*.

18,2. nec te ad segnem aut inertem quietem voco, non ut somno et caris turbae voluptatibus quicquid est in te vividae indolis [*ind- viv- codd.*: *ord. rest. Fs*] mergas.

18,3. tu quidem orbis terrarum rationes administras tam abstinenter quam alienas..., tam religiose quam publicas; in (eo *Fs*) officio amorem consequeris, in quo odium vitare difficile est...

18,4. maius quiddam... de te promiseras. non derunt et frugalitatis exactae homines et laboriosae operae, tanto (meliores quanto *Fs*) aptiora {ex- *Madvig*}portandis oneribus tarda iumenta sunt quam nobiles equi.

[18,5 sq. : s. oben S. 279f.]

19,1. simile tu putas esse, utrum cures, ut incorruptum et a

fraude advehentium et a <curatorum *Fs*> negligentia⁵⁾ frumentum transfundatur in horrea ..., an ad haec sacra et sublimia accedas sci<scita-*Fs*>turus, quae materia sit dei {quae voluntas *Fs*}, quae condicio, quae forma..., quid sit quod huius mundi gravissima quaeque <corpora *Fs*> in medio sustineat, supra levia suspendat, in summum <locum *Fs*> ignem ferat, sidera vicibus suis agitet [excitet *codd.*: *corr. Fs* (AGIT- > EXCIT-)], cetera deinceps <exhibeat *Fs*> ingentibus plena miraculis?

19,2. vis tu relicto <terrae *Fs*> solo mente {ad} ista adspicere [ad ista respicere *codd.*: *corr. Fs*; erat ad, ut vid., correctura syllabae re-].

19,2. Die Ausgaben bieten: nunc, dum calet sanguis, vigentibus ad meliora eundum est. – Dahlmann meint⁶⁾, daß zu *vigentibus* das Substantiv *membris* in Gedanken zu ergänzen sei: „ähnlich Horaz, Sat. I 4, 13 *minimo* (sc. *digito*), Ovid. Met. VI 34 *torvis* (sc. *oculis*).“ Richtiger aber wird es vielleicht sein, den Sinn des Satzes durch eine andere Gliederung zu gewinnen: ... dum calet sanguis *vigentibus*, ad meliora eundum est.

19,2. exspectat te in hoc genere vitae fructus [multum *codd.*: *corr. tempt. Fs*] bonarum artium, amor virtutum atque usus, ...alta rerum quies.

19,3. omnium ...occupatorum condicio misera est, eorum tamen miserrima, qui ne suis quidem laborant occupationibus, <sed *Fs*> ad alienum dormiunt somnum, ad alienum ambulant gradum...

20,1. ut unus ab illis numeretur annus, omnis annos suos conterunt [-rent *codd.*: *corr. Gertz*]. quosdam, antequam in summum ambitionis <gradum *Fs*> eniterentur, prima inter luctantis aetas [inter prima luctantis aetas *codd.*: *ord. rest. Fs*] reliquit.

20,2. foedus ille, quem <grandem natu *Fs*> in iudicio pro ignotissimis litigatoribus {grandem natu *Fs*} <agentem *Fs*> et inperitae coronae assensiones captantem spiritus liquit. <miser *Fs*> {turpis *Fs*} ille, qui vivendo {lassus *Fs*} citius quam laborando <lassus *Fs*> inter ipsa officia conlapsus est; turpis, quem ... diu tractus risit heres.

5) Frühere Ergänzungen lauteten a negligentia <summentium> (K. Busche, Philologus 78, 1922, 420) und <accipientium> (H. Wagenvoort, in: Studi in onore di L. Castiglioni, Florenz 1960, 1089).

6) a. O. [oben S. 279 Anm. 2] S. 88 Anm. 41.

II. *De vita beata*

Zahlreiche Schäden weisen auch andere Schriften Senecas auf. Die Texte sind offenbar ohne die Pflege der Grammatiker überliefert worden. Als Beispiele seien noch gewisse Verderbnisse der Schrift *de vita beata* vorgeführt¹⁾, die gleichfalls in der Sammlung der ‚dialogi‘ überliefert ist und die daher in der Art der Beeinträchtigungen mit der oben (S. 279ff.) behandelten Schrift *de brevitae vitae* übereinstimmt: auch in *de vita beata* ist oft die Wortfolge gestört, sind Wörter ausgefallen und werden ehemalige Randbemerkungen als Bestandteile des Textes überliefert (so 10, 3; 26, 5: s. u. S. 294.302; vgl. o. S. 283 mit Anm. 4 zu *brev. vit.* 6, 4); ferner ist es auch in dieser Schrift nötig, einzelne Aussagen durch zusätzliche Kommata besser zu gliedern²⁾.

1,1. vivere ... omnes beate volunt, sed ad {per- *Fs*}videndum [*cf.* 10,3 {per}vellit], quid sit quod beatam vitam efficiat, caligant.

1,1. proponendum est itaque primum, quid sit quod appetamus; tunc circumspectandum, qua <via *Fs*> contendere illo celerrime possimus...

1,2. quam diu quidem passim vagamur ..., conteretur vita inter errores, brevis [*dist.* *Fs*], etiam si dies noctesque bonae menti <consulentes *Fs*> laboramus [-remus *codd.: corr. Fs*]. decernatur itaque, et quo tendamus et qua, non sine perito aliquo <duce *Fs*>, cui explorata sint ea, in quae procedimus, quoniam {quidem *Fs*} non eadem hic <quidem *Fs*> quae in ceteris peregrinationibus condicio est. in illis <enim *Fs*> conspectus [*conpensus codd.: corr. Fs*] aliquis limes et interrogati incolae non patiuntur errare. at hic tritissima quaeque via ... maxime decipit.

1,3. atqui nulla res nos maioribus malis implicat quam quod ad rumorem componimur, optima rati ea quae magno adsensu recepta sunt quorumque [*quodque codd.: corr. Fs*] exempla nobis

1) Text dieser Schrift in den oben S. 279 Anm. 2 erwähnten Ausgaben von *E. Hermes* (fasc. 2, 195 ff.), *A. Bourgery* (Abdruck nebst Übersetzung von *M. Rosenbach* a.O. 2ff.) und *N. Sacerdoti* (2, 89ff.). Kommentierte Einzelausgabe von *P. Grimal* (Paris 1969); Besprechung dieser Ausgabe von *J. R. G. Wright*, *Class. Rev.* 22, 1972, 414ff. und von *H. Dahlmann*, *Bemerkungen zu Seneca De vita beata: Abhandl. Akad. Mainz 1972, 6. Sprachliche Bemerkungen zu verschiedenen Stellen: Th. Birt, Philologus 83, 1928, 48ff.*

2) Vgl. o. S. 280 zu *brev. vit.* 18, 5/6.

multa sunt, nec ad rationem, sed ad similitudinem vivimus. inde ista tanta coacervatio <fit *Fs*> aliorum super alios ruentium.

1,4. quod in magna hominum strage [strage hom- *codd.*: *ord. rest. Fs*] evenit, cum ipse se populus premit <atque *Fs*> nemo ita cadit, ut non et alium in se adtrahat, primique exitio sequentibus sunt, hoc in omni vita accidere videas licet: nemo sibi tantummodo errat, sed <etiam *Fs*> alieni <quisque *Fs*> erroris et causa et auctor est...

1,4. alienis perimus exemplis; {sanabimur *Fs*} {si *Gertz*} separeremur modo a coetu, <sanabimur *Fs*>.

1,5. itaque id evenit quod in comitiis, in quibus {eos *Fs*} factos esse praetores idem qui fecere mirantur, cum se mobilis favor circumegit.

1,5. hic exitus est omnis iudicii, in quo <sententia *Fs*> secundum plures datur.

2,2. non enim colorem vestium, quibus tecta [praetexta *codd.*: *corr. Fs*] sunt corpora, aspicio.

2,2. o quam sibi ipse verum, tortus a se, fatebitur: *dist. Fs*.

2,4. vides istos, qui eloquentiam <tuam *Fs*> laudant...?

3,2. itaque aliquem sequar, aliquem iubebo sententiam dividere, fortasse et, post omnes citatus, <non *Fs*> nihil inprobabo ex iis quae priores decreverint et dicam: ,hoc amplius censeo⁶.

3,3. beata est ergo vita conveniens naturae suae, quae non aliter contingere potest quam si primum sana mens est... , deinde fortis ac vehemens, <dolo>*rum* [tunc *codd.*: *corr. Fs*] pulcherrime patiens...

3,4. intellegis, etiam si non adiciam, sequi perpetuam tranquillitatem {libertatem *Fs*} depulsis iis quae aut irritant nos aut territant. nam <pro *volgo*> voluptatibus et {pro *Fs*} illis <oblectamentis *Fs*>, quae parva ac fragilia sunt et ipsis *deliciis* [flagitiis *codd.*: *corr. tempt. Fs*] noxia, ingens subit gaudium [gaud- sub- *codd.*: *ord. rest. Fs*], inconcussum et aequale, tum pax et concordia animi...

4,1. quemadmodum {idem *Fs*} exercitus modo latius panditur, modo in angustum coartatur..., <sed *Fs*> vis illi, utcumque ordinatus est, eadem est...

4,2. idem itaque erit, si dixero: ,summum bonum est animus fortuita despiciens, virtute laetus⁷ aut ,invicta vis animi, perita rerum, placida in actu, cum humanitate et multa [multa et *codd.*: *ord. rest. Fs*] conversantium cura⁶.

4,2. licet et ita finire...; *vocab. finire non mutand.*; cf. 4,1 finitio summi boni.

5,1. quoniam liberaliter agere coepi, <adiciam *Fs*>: potest beatus dici, qui nec cupit nec timet, beneficio rationis [*dist. Fs*]; <nam *Fs*> {quoniam *ex initio repetit. del. Fs*} et saxa timore <atque *Fs*> [*nec cod. A*] tristitia carent, nec minus pecudes...

5,2. eodem loco pone <eos *Fs*> homines, quos in numerum pecorum ... redegit hebes natura et ignoratio sui. nihil interest inter hos et illa, quoniam illis nulla ratio est, his prava et malo suo <intenta *Fs*> atque in perversum sollers.

5,3. tunc enim pura mens est et soluta omnibus malis, <cum *Fs*> {quae *Fs*} non tantum lacerationes, sed etiam vellicationes effugerit, statura semper ubi constitit...

5,4. nam quod ad voluptatem pertinet, licet... per omnis vias influat animumque blandimentis suis <ir>retiat [*leniat codd.: corr. Fs*] aliaque ex aliis admoveat, quibus totos <nos *Koch*> partesque nostri sollicitet: quis mortalium ... per diem noctemque titillari velit...?

6,1 a. E.: nec sine sanitate quisquam beatus est, nec sanus cui <ob>futura pro optimis adpetuntur: *dist. Fs*.

6,2. beatus est is, cui <vitam *Busche, Philol. 78, 1923, 417*> omnem habitumque rerum suarum ratio commendat.

7,1. videt <ur *Fs*> et in <voluptatibus *Fs*> illis qui summum <esse *Fs*> bonum dixerunt, quam turpi illud loco posuerint.

7,4. summum bonum immortale est: nescit exire³⁾, nec satietatem habet nec *paenitentiam*. numquam enim recta mens vertitur nec sibi odio est nec quicquam <in-*Fs*> mutat ut [*mutavit codd.: corr. Gertz*] optima: at voluptas tunc, cum maxime delectat, extinguitur. non multum loci habet, itaque cito inplet {et taedio est *Fs*} et post primum impetum marcet. nec id unquam certum est, cuius natura in motu est [*in motu natura est codd.: ord. rest. Fs*] ... eo enim pertendit [*pervenit codd.: corr. Gertz*] ubi desinat, et cum [*dum codd.: corr. Fs*] incipit, spectat ad finem.

8,1. quid quod tam bonis quam malis voluptas inest nec minus turpes dedecus suum quam honestos egregia delectant? (inter sese igitur discrepant quae dicuntur voluptates *tempt. Fs*), ideoque praeceperunt veteres optimam sequi vitam, non iucun-

3) *exire* bedeutet hier ‚ausgehen‘ im Sinne von ‚zu Ende gehen‘, ‚ins Nichts vergehen‘ (unzutreffend Rosenbachs Übersetzung [s. o. S. 290 Anm. 1] ‚übertreten‘ und wohl auch N. Sacerdotis [o. Anm. 1] Wiedergabe der beiden Wörter *nescit exire* durch ‚non sfugge‘); s. Thes Ling Lat. 5, 2, 1365, 56ff. sowie die Belege aus Senecas Schriften in Grimals Kommentar (o. S. 290 Anm. 1) zur vorliegenden Stelle.

dissimam, ut rectae ac bonae voluntatis non dux, sed comes sit voluptas.

8,2. idem est ergo beate vivere et secundum naturam (vivere *Fs*). hoc quid sit, {iam *Fs*} aperiam: si corporis dotes et apta naturae conservarimus diligenter et provide [inpavide *codd.*: *corr. Fs*] tamquam in diem data et fugacia, si non subierimus eorum servitutum nec nos aliena possederint..., ita *tantum* [demum *codd.*: *corr. Fs*] utilia erunt [sunt *codd.*: *corr. Fs*] menti.

8,3. incorruptus vir sit externis (rebus *Fs*) et insuperabilis..., fidens animo atque in utramque (fortunam) [in utrumque *codd.*: *corr. Fs coll. Tac. hist. 4, 74, 4*] paratus, artifex vitae.

8,4. (qua)erat vero [erat vera *codd.*: *corr. Fs praeunte Koch*] ratio {vera *Fs*} sen(s)ibus inrita (ta *cod. quid. det.*) et, capiens inde principia (nec enim habet aliud, unde (progredi *Fs*) conetur aut unde ad verum capiat impetum [imp-cap-*codd.*: *ord. rest. Fs*]), in se revertatur. nam mundus quoque, cuncta complectens, rectorque universi deus in exteriora quidem tendit, sed {tamen in totum *Fs*} undique in se redit. idem nostra mens faciat: (nam *Fs*) {cum *Fs*} secuta sensus suos (cum *Fs*) per illos se ad externa porrexerit, et illorum et sui potens sit.

8,5. hoc modo una efficietur vis ac potestas concors sibi, et ratio illa certa nascetur non dissidens nec haesitans in opinionibus compre(he-*Fs*)nsionibusque nec (instabilis *Fs*) in persuasione, quae, cum (recte *Fs*) se disposuit..., summum bonum tetigit.

9,2. sicut in arvo, quod segeti proscissum est, aliqui flores internascuntur, non tamen huic herbulae, quamvis delectet oculos, tantun(dem) [tantum *codd.*: *corr. Fs*] operis insumptum est..., sic voluptas non est merces nec causa virtutis, sed accessio...

9,3. summum bonum in ipso iudicio est et (in *Fs*) habitu optimae mentis, quae, cum (locum *Gertz*) suum implevit ..., consummatum est summum bonum; nec quicquam amplius desiderat: nihil enim extra totum est ... [*dist. Fs*].

9,4. interrogas, quid petam ex virtute? ipsam. nihil enim habet melius, {enim *unus cod. A*} ipsa pretium sui. – Das zweite *enim* ist gewiß nichts anderes als eine versehentliche Wiederholung des vorausgegangenen gleichen Wortes. Nicht nur die archaische Anfangsstellung widerspräche dem Stile Senecas, sondern auch die Tatsache, daß eine der ihm geläufigen Beifügungen [s. o. S. 280f. zu *brev. vit. 18, 5 f.*] hier begründet würde. Richtig geurteilt hat im Hinblick auf den ersten dieser beiden

Gründe schon J. B. Hofmann, in: Leumann-Hofmann, Latein. Grammatik: Handbuch d. Alt.wiss. 8,2, München 1928, 680; unbesorgt Bourgery, Grimal und N. Sacerdoti in ihren Ausgaben (s. o. S. 290 Anm. 1). – Nicht überzeugend auch Wagenvoorts Vermutung, Studi Castiglioni [s. o. S. 289 Anm. 5] 1084: en{im} ipsa pretium sui.

9,4. summum bonum est infragilis animi rigor {et providentia *Fs*} et sublimitas et sanitas et libertas et concordia et decor.

10,1. ‚dissimulas‘, inquit, ‚(intellegere te *Fs*)‚ quid a me dicitur... clare {inquit *A*, inquam *ctt.*: *del. Fs*} ac palam testor hanc vitam, quam ego iucundam voco, non sine adiecta virtute contingere.‘

10,2. atqui quis ignorat... nequitiam abundare iucundis (rebus *Fs*) animumque ipsum (non singulas tantum delicias sibi, sed *Fs*) genera voluptatis (multa et *Fs*) prava {sed multa *Fs*} suggerere? in primis insolentiam et nimiam aestimationem sui... et amorem rerum suarum caecum et improvidum {delicias fluentis *Fs*} et ex minimis ac puerilibus causis exultationem...

10,3. haec omnia virtus discutit et aurem {per} vellit [*cf. 1,1* {per} videndum] et voluptates aestimat, antequam admittat, nec, (si *Walthar*) quas probavit, magni pendit {utique enim admittit *Fs*} nec usu earum, sed temperantia laeta est {temperantia autem, cum voluptates minuat, summi boni iniuria est *Fs*}. tu voluptatem complecteris, ego compesco; tu {voluptate *Fs*} frueris, ego utor. tu illam summum bonum putas, ego nec bonum. tu omnia voluptatis causa facis, ego nihil.

11,1. cum dico me nihil voluptatis causa (facere *dett.*), de illo loquor sapiente, cui soli concedis voluptatem... atqui ab hac [*sc.* voluptate] occupatus quomodo labori resistet [*res- lab-codd.*: *ord. rest. Fs*] et periculo, egestati et tot humanam vitam circumstrepentibus minis? (quomodo dolores feret *hoc loco Fs*), quomodo conspectum mortis {quomodo dolores feret *Fs*}, quomodo mundi fragores et tantum acerrimorum hostium (impetum *Fs*)? an, (a tam *Muretus*) molli adversario victus, quicquid voluptas suaserit, faciet? age, non vides, quam multa suasura sit?

11,2. ‚nihil‘, inquit, ‚poterit turpiter suadere [*scil.* voluptas], quia adiuncta virtuti est.‘ iterum: non vides [non vides iterum *codd.*: *ord. rest. Fs*], quale sit summum bonum, cui custode opus est, ut bonum sit?

11,2. egregium autem habet virtus apud vos officium: voluptatem praegustare [*dist. Fs*].

11,4. aspice Nomentanum et Apicium, terrarum ac maris, ut isti vocant, bona *conquirentis* [-coquentis *codd. AP -quiralii*] et super mensam *recognoscentis* omnium gentium animalia. vide hos eosdem ⟨s⟩*ec*⟨undum⟩ *successuras* [eos demens *uccesuros codd.: corr. tempt. Fs*] ⟨voluptates *Fs*⟩ ⟨ex- *Fs*⟩*spectantis* popinam suam, aures vocum sono, *spectaculis* oculos, saporibus palatum {suum *Fs*} *delectantes*. – Ganz anders als in dem vorliegenden Versuche ist der zweite der hier ausgeschrieben Sätze von Dahlmann, der Gronovius folgt, gestaltet worden⁴): *vide hos eosdem* ⟨e⟩ *suggestu rosae* ⟨de⟩*spectantis popinam suam*. Daß aber jedem der beiden von Seneca genannten Genießler, Nomentanus wie Apicius, die Verwendung eines *suggestus rosae* zugeschrieben worden sei, ist wenig wahrscheinlich; man wird also das von Gronovius erdachte Rosenpfehl wohl preisgeben haben.

13,1 (vormals 12,3). *effusus ille* [*ille eff- codd.: ord. rest. Fs*] *in voluptates...*, *quia* scit se cum voluptate vivere, credit et cum virtute (*audit enim voluptatem separari a virtute non posse: dist. Fs*); *deinde vitii* suis sapientiam inscribit...

13,3 (vormals 12,5). *laudant ...ea quibus erubescabant, et vitii* [-tio *codd.: corr. Fs*] *gloriantur, ideoque* ⟨illis *Fs*⟩ *ne resurgere quidem ad innocentiam* [*adulescentiae codd.: corr. tempt. Fs*] *licet, quia* *Fs*⟩ {cum *Fs*⟩ *honestus turpi desidia* titulus accessit.

13,5 (vormals 13,2). {ille *Fs*⟩ *quisquis desidiosum otium... felicitatem vocat, bonum malae rei quaerit auctorem, et cum* [*dum codd.: corr. Madvig*] {illo *Fs*⟩ ⟨in-*Fs*⟩*venit, blando* ⟨illo *Fs*⟩ *nomine inductus sequitur voluptatem...*, et ⟨cum *Fs*⟩ *vitia sua* {cum *Fs*⟩ *coepit putare similia praeceptis, indulget illis non timide nec obscure, sed* *Fs*⟩ *luxuriatur inde etiam* [*luxur- set iam inde codd.: corr. et ord. rest. Fs*] *aperto capite.*

13,5 f. (vormals 13,2 f.). *male audit* [*sc. secta Epicuri*], *infamis est, s*⟩*et* [*corr. Fs*] *immerito.* [6] *,hoc scire qui*⟨s⟩ [*qui codd.: corr. Fs*] *potest nisi interius admissus?*⁵ *frons eius ipsa dat locum fabulae...*

13,6 (vormals 13,3)⁵. *hoc tale est qualis* [-le *codd.: corr. Fs*] *vir fortis stolam indutus. constante* [-ti *codd.: corr. Fs*] *illi* [*tibi codd.: corr. Fs*] *puđicitia viri*⟨li⟩*tas* [*veritas codd.: corr. Gronovius*]

4) Dahlmann a. O. (o. S. 279 Anm. 2) 8 ff., bes. 15 ff.

5) Zu 13, 6 (vormals 13, 3) vgl. Dahlmann 17 ff., der sich für Madvigs Textgestaltung ausspricht: ... constat tibi puđicitia, virilitas [veritas *codd.: corr. Gronovius*] salva est... titulus itaque honestus eligatur et inscriptio ipsa excitans animum: quae stat, invenerunt vitia.

Demetrius Cynicus parum pauper est? virum acerrimum..., salva est, nulli corpus {tuum *Fs*} turpi patientiae vacat: sed in manu tympanum est. titulus itaque honestus eligatur et inscriptio {ipsa *Fs*} excitans animum, qua [quae *codd.*: *corr. Fs*] statim <e>vanescent [venerunt *codd.*: *corr. tempt. Fs*] vitia.

13,7 (vormals 13,4). ...qui voluptatem sequitur, videtur ener-vis, fractus, degenerans <a *Muretus*> viro, perventurus in turpia, nisi aliquis distinxerit illi voluptates, ut sciat, quae ex eis intra naturale desiderium desistant, quae praeceps ferantur infinitae-que sint, {et *Fs*} quo magis implentur, eo magis inexplebiles.

14,1 (vormals 13,5). agedum, virtus antecedit, tutum erit omne vestigium [*dist. Hermes*]. <nam *Fs*> {et *Fs*} voluptas nocet nimia: in virtute non est verendum, ne quid nimium sit... non est bonum, quod magnitudine sua laborat [lab- sua *codd.*: *ord. rest. Fs*]. rationalem porro naturam sortitis [sort- nat- *codd.*: *ord. rest. Fs*] quae melius res quam ratio proponitur?

14,2 f. (vormals 14,1 f.). prima <igitur *Fs*> virtus <e>at, haec ferat signa; habebimus nihilo minus voluptatem, sed domini eius et temperatores erimus...; at ei qui voluptati tradidere principia, utraque [-tro- *codd.*: *corr. Fs*] caruere; virtutem enim amittunt, ceterum non ipsi voluptatem, sed voluptas ipsos [ips- vol- *codd.*: *corr. Fs*] habet..., miseri, si deseruntur ab illa, miseriores, si obruuntur, (sicut <ventis *Fs*> deprensi <in *Fs*> mari Syrtico, <qui *Fs*> modo in sicco relinquuntur, modo tor-rente unda fluctuantur.

14,3 (vormals 14,2). hoc autem evenit [ev- aut- hoc *codd.*: *ord. rest. Fs*] {nimia *Fs*} intemperantia et caeco rerum amore [amore caecae rei *cod.*: *A corr. et ord. rest. Fs*].

14,3 (vormals 14,2). ... ita <copiae *Fs*> habentes magnas voluptates in magnum <saepae *Fs*> malum evasere captaeque cepere: quae quo plures maioresque sunt, eo ille mino<rum *Fs*> ac plurium servus est, quem felicem vulgus appellat.

14, 4 (vormals 14,3). permanere libet etiam nunc in hac [in hac etiam- *codd.*: *ord. rest. Fs*] huius rei imagine.

15,3. incipit illi opus esse fortuna. sequitur vita anxia, suspiciosa, trepida, casus [-sum *cod. A* -suum *codd. dett.*: *corr. Fs*] pavens, temporum suspensa momentis [-ta sunt *codd.*: *corr. Muretus*].

15,4. non das virtuti fundamentum grave, immobile, sed iubes illam in loco volubili stare; quid enim [autem *codd.*: *corr. Fs*] tam volubile est quam fortuitorum exspectatio...

15,5. illo ergo summum bonum escendat, unde nulla vi detraha-

tur [-hitur *codd.: corr. Fs*], quo neque dolori neque spei nec timori sit aditus nec ulli rei, quae deterius summi boni ius faciat.

15,6. quae autem dementia est trahi potius [potius trahi *codd.: ord. rest. Fs*] quam sequi! tam mehercules quam stultitia et condicionis suae ignoratio est [ignor- condic- est suae *codd.: ord. rest. Fs*] dolere, quod deest aliquid {tibi *Fs*} aut incidit durius, aequae <pravum est *tempt. Fs*> mirari aut indigne ferre ea, quae tam bonis accidunt quam malis, morbos dico, funera, debilitates...

15,7. in <dei *Fs*> regno nati sumus: deo parere libertas est.

16,1. ne quid aut bonum aut malum existimes quod nec virtute nec malitia continget; deinde ut sis immobilis et contra malum *et* [ex *codd.: corr. Fs*] <pro *Fs*> bono [et] ex bono *Madvig* <agitans *Fs*>, ut, qua fas est, deum effingas.

16,2. <ad *Fs*> nihil cogaris, nullo indigebis, liber eris, tutus, indemnus.

16,3. sed ei qui ad virtutem tendit... opus est aliqua fortunae indulgentia..., dum nodum illum exsolvit et omne <rumpit *Fs*> vinculum mortale.

17,2. quare {cultius *Fs*} rus tibi <cultius *Fs*> est quam naturalis usus desiderat? <cur arbores nihil praeter umbras daturae conseruntur? *hoc loco Fs.*> cur non ad praescriptum tuum cenas? cur tibi nitidior supellex est? cur aput te vinum aetate tua vetustius bibitur? cur <ad epulas *tempt. Fs*> aurum disponitur?⁶⁾ {cur arbores nihil praeter umbram daturae conseruntur? *transpos. Fs* [v. *supra*].} quare uxor tua locupletis domus censum auribus gerit? quare paedagogium pretiosa veste succingitur?... cur trans mare <praedia *Fs*> possides? cur plura quam nosti? <cur *Hermes*> {turpiter *Fs*} aut tam neglegens es, ut non noveris pauculos servos, aut tam luxuriosus, ut plures habeas quam quorum notitiae memoria sufficiat?

17,3. *ad*cumulabo [adiuvabo *codd.: corr. tempt. Fs*] postmodo <haec *Fs*> convicia et plura mihi quam <tu *Fs*> putas obiciam...

18,2. ne virus quidem istud, quo alios spargitis..., me impedit ..., quo minus virtutem adorem et, ex intervallo ingenti reptabundus, sequar: *dist. Fs*.

18,3. curet aliquis, an istis⁷⁾ nimis dives videatur, quibus

6) Erklärung dieses Satzes bei Dahlmann 19ff.

7) In der Ausgabe von Bourgeroy-Rosenbach fälschlich *iste*.

hoc pauperiorem quam ceteri Cynici [-ros -cos *codd.*: *corr. Fs*], quod, cum ⟨illi *Fs*⟩ sibi interdixerint habere, interdixit et poscere, negant satis egere! {vides enim: non virtutis scientiam, sed egestatis professus est *Fs*.}

19,1. Diodorum..., qui intra paucos dies finem vitae suae {manu sua *Fs*} imposuit, negant ex decreto Epicuri fecisse, quod sibi gulam praesecuit: ⟨hoc factum eius *Fs*⟩ alii dementiae videri volunt {factum hoc⁸⁾ eius *Fs*}, alii temeritatem. ille interim, beatus ac plenus [*dist. Fs*], bona conscientia reddidit sibi ⟨probitatis *tempt. Fs*⟩ testimonium vita excedens laudavitque aetatis in portu {et *Fs*} ad ancoram actae quietem...

19,2. expedit enim vobis neminem videri bonum, quasi aliena virtus exprobratio delictorum ⟨vestrum *Erasmus*⟩ omnium sit.

19,2. invidi splendida cum sordibus vestris confertis, nec intellegitis quanto id detrimento vestro [vestro *detrim. codd.*: *ord. rest. Fs*] audeatis.

19,2 f.⁹⁾ nam si illi, qui virtutem sequuntur, avari libidinosi ambitiosi {que *Fs*} sunt, quid vos estis, quibus ipsum nomen virtutis odio est? [3] negatis quemquam praestare quae {e-*edd.*} loquitur, nec ad exemplar orationis suae vivere: quid mirum, cum loquantur fortia, ingentia, omnes humanas tempestates evadentia, cum [*dist. Fs*] refrigerare se crucibus conentur, in quas unusquisque vestrum clavos {suos *Fs*} ipse adigit [-icit *codd.*: *corr. Muretus*]. ad supplicium tamen acti stipitibus singulis pendent¹⁰⁾: hi qui in se ipsi animum advertunt, quot cupiditatibus tot crucibus distrahuntur, ⟨quibus adfixi aut lamentantur *tempt. Fs*⟩ aut maledici ⟨et⟩ in alienam contumeliam venusti sunt. ⟨vix *Madvig*⟩ crederes [-rem *codd.*: *corr. Fs*] illis hoc vacare, nisi quidam ex patibulo suo [suos *codd.*: *corr. Madvig*] spectatores conspuerent.

20,1. ‘non praestant philosophi quae loquuntur.’ – multum tamen praestant, quod loquuntur ⟨quidem *Fs*⟩ quae [quod *codd.*: *corr. Fs*] honesta mente concipiunt. nam {quidem *Fs*} si et paria dictis agerent, quid esset illis beatius?

8) *hoc* fehlt in den Ausgaben von Bourgeroy-Rosenbach und Grimal.

9) Vgl. Dahlmann 21 ff.

10) *pendere stipitibus* (nicht in *stip-*) wie Seneca ep. 101, 12 *patibulo pendere districtum*; Sen. Thyest. 523 *vos, tot iuvenes, meo | pendete collo*; Prop. 2, 30, 39 *tam capiti* [Abl.] *sacros patiar pendere corymbos* (dazu Rothstein im Kommentar); carm. Einsidl. 2, 31 *pendentem sedibus ense*; Calpurn. 3, 74 *furem medio suspendit ovili*.

20,2. quid mirum, si non escendunt in altum, ardua aggressi [*dist. Fs*]?

20,2. generosa res est respicientem non ad suas, sed ad naturae suae vires conari (multa *Fs*), alta temptare, et mente maiora concipere quam quae etiam (ab *Fs*) ingenti animo adornatis effici possunt.

20,3. Der codex Ambrosianus bietet: *ego mortem eodem vultu cum audiam quo videbo*. – Dahlmann empfiehlt, wie Grimal, die Textgestalt der vom cod. A abweichenden Handschriften: *ego mortem eodem vultu audiam, quo videbo*¹¹⁾. Da aber der Anblick des Todes, der auf die Kunde vom Tode folgt, schmerzlicher ist als diese Kunde, muß in der Gestaltung des Satzes das Sehen dem Hören übergeordnet sein: *ego mortem eodem vultu, quo audiam, videbo*. – Auf dem Wege zum Richtigen war schon F. Haase (Ausgabe 1851), der freilich das erforderliche *quo* von dem in A vor *audiam* überlieferten *cum* abhängig sein lassen wollte (*cum quo audiam*), begrifflicherweise ohne Erfolg. Das offenbar einst nachgetragene *quo* hatte vielmehr als Verbesserung des *cum* verstanden werden sollen.

20,3. ego laboribus, quanticumque illi erunt, parebo, animo fulciens corpus: *dist. Fs*.

20,3. ego fortunam nec venientem sentiam nec recedentem (studebo retinere *Fs*).

20,3. ego sic vivam, quasi sciam aliis esse me natum, et naturae rerum hoc nomine gratias agam [*dist. Fs*]: quo enim genere melius negotium meum agere potuit?

20,4. (beneficia *Fs*) non numero nec pondere {beneficia *Fs*} nec ulla nisi accipientis aestimatione perpendam.

20,5. {ego *Fs*} amicis iucundus (ero *Fs*), inimicis mitis et facilis; exorabor, antequam roges, et honestis precibus occurram.

20,6. nam et solem lumina aegra formidant, et aversantur diem splendidum nocturna animalia, quae, (cum *Fs*) ad primum eius ortum stupent, {et *Fs*} latibula sua passim petunt (et *Fs*) abduntur in aliquas rimas, timida lucis [*dist. Fs*].

20,6. fremite [gemite *codd.*: *corr. Fs*] et infelicem linguam bonorum exercete convicio, hiate, conmordete: multo citius [citius multo *codd.*: *ord. rest. Fs*] frangetis dentes quam imprimetis.

21,1. ... quare opes contemnendas dicit, et habet [*sc. ille*]

11) Dahlmann 27.

philosophiae studiosus]² <etiam *Fs*> vitam contemnendam putat, et tamen vivit, valetudinem contemnendam, et tamen illam diligentissime tuetur atque optimam mavult; et exilium vanum nomen putat et ait: „quid enim est mali mutare regiones?“, et tamen, si licet, senescit in patria, et inter longius tempus et brevius nihil interesse iudicans [-cat *codd.: corr. Fs*] tamen ... extendit aetatem et in {multa *Fs*} senectute placidus viret: *tot. loc. dist. Fs*.

21,3. M. Cato, cum laudaret...illud saeculum, in quo censorium crimen era(n)t [-rat *codd.: corr. Gruterus*] paucae argenti lamellae, possidebat ipse quadragies sestertium, ...minus... quam Crassus, plus quam Censorius Cato. maiore spatio, si comparantur [-ren- *codd.: corr. Fs*], proavum vicerat quam a Crasso vinceretur...

21,4f. nec enim se sapiens indignum ullis fortuitis muneribus [mun- fort- *codd.: ord. rest. Fs*] putat: non amat divitias, sed mavolt, ... nec respuit possessas, sed continet, et maiorem virtuti suae materiam subministrari volt. [22,1] quid autem dubii est, quin {haec *Fs*} maior materia sapienti viro sit animum explicandi suum in divitiis quam in paupertate ...?

22,2 [neuer Abschnitt]. nec [non *codd.: corr. Fs*] contemnet se sapiens, etiamsi erit [fuerit *codd.: corr. Fs*] minimae staturae: esse se tamen [tam-se *codd.: ord. rest. Fs*] procerum volet. et <quamquam *Fs*> exilli [-lis *codd.: corr. Fs*] corpore {ac amisso oculo *Fs*} valebit, malet tamen sibi esse corporis robur, <s>et hoc ita, ut sciat esse aliud in se valentius. {malam valetudinem tolerabit, bonam optabit *Fs*.} quaedam enim, etiam si in summam rerum [rei *codd.: corr. Fs*] parva sunt {ait *cod. A, om. dett.*} et subduci sine ruina principalis boni possunt, adiciunt tamen aliquid ad perpetuam laetitiam {et *Gertz*} ex virtute nascentem: sic illum afficiunt divitiae et exhilarant, ut navigantem secundus et ferens ventus... – Zum Ausdruck *ventus ferens* s. Thes. Ling. Lat. 6, 1, 533, 30ff., wo freilich die vorliegende Stelle wie auch Ovid trist. 1, 2, 73 fehlen.

22,4. <num *Fs*> quis porro sapientium...negat etiam haec, quae indifferentia vocamus, habere aliquid in se pretii et alia esse aliis potiora?

23,2. „quod quisque <suum *Fs*> agnoverit, tollat.“

23,2. ita dico: si tutus [-to *codd.: corr. Fs*] et securus scrutationem populo praebuerit, si nihil quisquam apud illum invenerit, quo [quot *A* quoi *Madvig*: quo ut *dativ. def. Birt coll. brev. vit. 3, 4* aliuo, 10, 3 quo] manus inciat, audacter et propalam erit dives.

23,4. quemadmodum etiam, <qui *Fs*> pedibus suis poterit iter conficere, escendere tamen vehiculum malet, sic pauper, si poterit esse dives, volet.

24,3. quis enim liberalitatem ad togatos tantum [tant- ad tog-*codd.*: *ord. rest. Fs*] vocat? hominibus prodesse natura me iubet: servi liberine sint {hi *Fs*}, ingenui an libertini, iustae libertatis an inter amicos datae, quid refert?

24,3. potest itaque pecunia etiam intra limen {suum *Fs*} diffundi et liberalitas exerceri [-tatem -cere *codd.*: *corr. Fs*], quae non quia liberis debetur, sed quia a libero animo profiscitur, ita nominata est.

24,3. haec [*sc. liberalitas*] apud sapientem nec umquam in turpes indignosque impingitur nec {umquam *Fs*} ita defetigata errat, ut non, quotiens dignum invenerit, quasi ex pleno fluat.

24,4. non est ergo quod perperam excipiat *[exaudiatis codd.: corr. Fs]* quae honeste, fortiter, animose... dicuntur.

24,4. non est quod me ad formulam meam exigas, cum <quam *Fs*> maxime facio me et formo et ad exemplar ingens attollo.

24,5. sed ut tibi rationem reddam, qua <re *Fs*> nulli mortalium invideo, audi quid promittam... divitias nego bonum esse: nam, si essent, bonos facerent. nunc, quoniam quod <etiam *Fs*> apud malos deprenditur dici bonum non potest, hoc illis nomen nego.

25,1. pone in opulentissima me domo, pone <ubi> aurum argentumque in promiscuo usu sit: non suspiciam me ob ista, quae, etiamsi [*dist. Fs*] apud me, extra me tamen sunt.

25,2. pone <me in *Muretus*> instrumentis splendidibus et <in *Fs*> delicato apparatu: nihilo me felicior credam, quod mihi molle erit amiculum, quod purpura convivis meis substernetur. *muta stragula* [multas magnã *codd.*: *corr. Madvig*] *illa* [meã *cod. A: corr. Fs*]: nihilo miserior [-rius *codd.*: *corr. Fs*] ero, si lassa cervix mea in maniculo faeni adquiescet et si <stratus *Fs*> super circense tomentum per sarturas veteris lintei effluens {in-*Fs*} cubabo. quid ergo est? malo, quid mihi animi sit, ostendere <vel *Fs*> praetextatus <v>el [et *codd.*: *corr. Fs*] caus <e>atus [*defend. Leumann, TbLL 6, 2, 1720 s. v. gausapatus; an calceatus (Schulthess)?*] quam nudis scapulis {aut *Fs*} *semitectus* [sententis *codd.*: *semitectis tempt. Lipsius, -tus Fs; sin(e) t(egm)entis Birt; possis: et sin(e) <pedum> t(egm)entis*].

25,4. hoc tibi {ille *Fs* [*aliter 26,4*]} Socrates dicit: ,fac me victorem universarum gentium: delicati illius [-catus ille: *codd.*: *corr. Fs*] Liberi currus triumphantem usque ad Thebas a solis

ortu vehat, ⟨penatium *Fs*⟩ iura reges {penatium *Havet*} petant: me hominem esse ⟨tum *Gertz*⟩ maxime cogitabo, cum deus undique consalutabor...⁶

25,7. ergo paupertati adhibebimus ⟨fortiores *Fs*⟩ illas [*sc.* virtutes], quae pugnare sinunt {fortiores *Fs*}, divitiis {illas *Fs*} diligentiores, quae suspensum gradum ponunt et pondus suum retinent [sustinent *codd.*: *corr. Fs*].

25,8. ,...ergo non aliter {inquit sapiens *Fs*} vivo quam loquor ...

26,1. quid ergo inter me stultum et te sapientem interest, si uterque ⟨opes *Fs*⟩ habere volumus?

26,2. vos domus formonsa, tamquam nec ardere nec ruere possit, vos insolentes opes [insol- vos opes *codd.*: *ord. rest. Fs*], tamquam periculum omne transcenderint maioresque sint vobis quam quibus consumendis satis virium habeat Fortuna, obstupefaciunt.

26,3. otiosi ⟨in *Fs*⟩ divitiis luditis...

26,3 sq. marceitis in rebus vestris [in vestr- reb- *codd.*: *ord. rest. Fs*] nec cogitatis, quot casus undique immineant iam iamque pretiosa spolia ⟨ab-*Fs*⟩laturi...

26,4 sq. ,nihil magis⁶, inquit ille Socrates [*vid. c. 25,4*] aut aliquis alius, cui idem adversus humana ⟨animus *Fs*⟩ atque eadem potestas est, ,persuasi mihi quam ne ad opiniones vestras vitae meae actum [act- vit- meae *codd.*: *ord. rest. Fs*] flecterem...⁶ [5] haec dicit [cet- *codd.*: *corr. Fs*] ille, cui sapienti⟨a⟩ contigit... adiciet his {illa *Fs*}: ,existimatio me vestra non meo nomine, sed vestro movet; qui [quia *codd.*: *corr. Fs*] ⟨infesta *Fs*⟩ clamitantes {odisse et lacessere virtutem bonae spei eiuratio est *Fs*} nullam mihi iniuriam facitis, *sicut* [sed *codd.*: *corr. Pincianus*] ne dis quidem *ii* [hi *codd.*: *corr. Fs*] qui aras evertunt...⁶

26,6. ,...sic vestras halucinationes fero quemadmodum Iuppiter Optimus Maximus ineptias poetarum, quorum alius illi alas inposuit, alius cornua, alius adulterum [illum *Fs*] induxit et abnoctantem, alius saevom in deos, alius iniquom in homines, alius raptorem [-rum *A*: *corr. A⁵*] ingenuorum {raptorem *hoc loco repet. A¹, in corruptorem mut. A⁵, cf. Hermes in app. crit.*}, et cognatorum quiddem, alius parricidam...⁶

26,7. suspicite virtutem, credite iis qui illam diu secuti magnum quiddam ipsos et quod in dies maius appareat sequi clamant, et ipsam ut deam [deos *codd.*: *corr. Fs*] ac professores {eius *Fs*} ut antistites ⟨eius *Fs*⟩ colite.

26,7 sq. hoc verbum [*scil. favete linguis*] non ... a favore

trahitur, sed imperat silentium, ut rite peragi possit <quod fiat *Fs*> sacrum, nulla voce mala obstrepente [*dist. Fs*].

26,8. cum sistrum aliquis concutiens ex <deae *Fs*> imperio mentitur, cum aliquis secandi lacertos suos artifex brachia atque umeros ... cruentat, cum <mulier *Fs*> aliqua genibus per viam repens ululat, laurumque <gestans *Fs*> lintheatus senex et medio die lucernam [*luc- die codd.: ord. rest. Fs*] praefereus conclamat iratum aliquem deorum, concurritis et auditis...

27,1. si potestis, bonos laudate, si minus, transite; quod si vobis exercere taetram istam <detrectandi *Fs*> licentiam placet, alter in alterum incursitate.

27,4. vobis autem vacat aliena scrutari mala et sententiam [-as *codd.: corr. Fs*] ferre de quoquam: ‚quare hic philosophus laxius habitat?‘, ‚quare hic lautius cenat?‘ [*alt. sent. ab alt. separ. Fs*] ... hoc tale est quale si quis pulcherrimorum corporum naevos ... pervideat, quem <ipsum *Fs*> fera scabies depascitur.

Basel

Harald Fuchs

MENANDER BEI TERE NZ

Hans Herter zum 75. Geburtstag (8. VI. 74)

1. Zur Andria

Terenz hat bekanntlich die Götterprologe der griechischen Originale seiner Komödien, soweit sie vorhanden waren, beseitigt. Aus diesem Grund mußte er die Exposition, die für das Verständnis der Stücke und insbesondere der in ihnen stattfindenden Anagnorisis nötig war, durch die handelnden Personen selbst geben lassen. Eine ganze Anzahl von Änderungen gegenüber dem Original wurden dadurch unumgänglich. Lefèvre ist dieser

Die Abfassung dieser Arbeit und einiger anderer wurde durch die großzügige Einladung des Institute for Advanced Study, Princeton N. J., zu einem halbjährigen Aufenthalt dort ermöglicht. Zu danken habe ich außerdem dem National Endowment for the Humanities under Grant H 5426, das die Kosten dieses Aufenthalts mit bestritt.